

نهج البلاغه و نسخه‌های خطی نفیس آن

نهج البلاغه :

نهج البلاغه نهج العلم والعمل
فاسلکه یاصاح تبلغ غایة الامل

نهج البلاغه تام مجموعه‌ای از خطب و نامه‌ها و کلمات قصار (سخنان کوتاه حکمت آمیز) مولای متقیان حضرت علی بن ابیطالب است که سیدرضی ، محمد بن حسین بن موسی (۳۵۹-۴۰۶ هـ) بسال چهارصد هجری گردآوری و تدوین فرموده .

سیدرضی :

وی برادر کهنتر سید مرتضی و شاگرد شیخ مفید و از دانشمندان نامی عصر خود است. که علاوه بر مقام علمی و ادبی ، دارای منصب نقابت طالبیان بوده .

شرح حال و مؤلفات رضی در کتابهای ذیل آمده :

یتیمه‌الدهر ثعالبی ، تاریخ بغداد خطیب بغدادی ، معجم الادباء یاقوت حموی ، مقدمه شرح ابن ابی الحدید ، و فیات الاعیان ابن خالکان ، عمدة الطالب ، امل الامل شیخ حرّ عاملی اوّلوة البحرین روضات الجنات خوانساری ، خاتمه مستدرک الوسائل حاجی نوری ، قصص العلامای تنکابنی ، الکنی و الالقاب محدث قمی ، ریحانة الادب خیابانی ، الفدیر علامه امینی ج ۴ ، مقدمه کتاب حقائق التاویل رضی از شیخ عبدالحسین حلی ، مقدمه دیوان رضی ، مجله مکتب اسلام ، مجله دانشکده الهیات مشهد .

نیز در کتابهای رجال حدیث شیعیه چون : رجال نجاشی ، رجال ابن داود ، خلاصه

الاقوال علامه حلی، رجال کبیر (منهج المقال) میرزا محمد استرآبادی، رجال اردبیلی، رجال بوعلی (منتهی المقال)، رجال شیخ طه، رجال ممقانی، قاموس الرجال، ازوی یاد شده.

همچنین در کتب رجال حدیث اهل سنت چون: میزان الاعتدال ذهبی، لسان المیزان ابن حجر عسقلانی، تهذیب التهذیب وی، تقریب التهذیب همو، حالات وی نقل شده.

اما آنچه مستقلاً در شرح حال رضی منتشر شده بقرار ذیل است:

- الشریف الرضی: تألیف شیخ محمد رضا آل کاشف الغطاء (چاپ بغداد).
- عبقریة الشریف الرضی: از دکتر زکی مبارک، (چاپ بغداد و مصر).
- الشریف الرضی: نوشته دکتر حسین علی محفوظ، (چاپ بیروت).
- کاخ دلاویز: نگارش آقای برقی قمی، (چاپ ایران).

باشهرت این دانشمند و کثرت منابع بیوگرافی وی که همه چاپ و انتشار یافته، نیازی به اطاله کلام درباره زندگی او نیست.

بخشهای نهج البلاغه:

نهج البلاغه شامل سه بخش باین ترتیب است:

- ۱- المختار من الخطب (شامل ۲۳۷ خطبه)^۱.
- ۲- المختار من الكتب والوصايا (شامل ۷۹ نامه و عهدنامه).
- ۳- المختار من الحكم والمواعظ (شامل ۴۸۰ فراز از کلمات قصار آنحضرت).

جهت تدوین نهج البلاغه:

منظور سید رضی از جمع این کتاب، نخست حفظ آثار امام (که افتخار فرزندیش

۱- در فهرست کتابخانه آیت ... مرعی ۲۳۶ خطبه آمده.

را داشته) ازدستبرد حوادث و تحویل این میراث علمی به پیروان علی(ع) بلکه فراراه داشتن این چراغ دانش و بینش در طریق تکامل بشریت ، بوده است .

دوم جمع‌آوری نمونه‌های از بلندترین فرازهای بلاغت و شاهکارهای ادب (که خود نیز اهل فن و از سابقین در این مضمار بشمار می‌رود) بوده است .

لذا آنچه را از سخنان آنحضرت بلفظ در ربار علوی بجای مانده و فصاحت و بلاغتی را که شایسته سخن امام و ویژه منبع فیاض ولوی است با خود داشته ، گزین نموده و در این گنجینه نهاده است .

زیرا چنانکه آمدی (جامع سخنان قصار آنحضرت) معترف است ، مرویات از امام ، نقل بمعنی شده . و در این نقل گرچه رعایت امانت معنی گردیده باشد بسا که بلاغت سخن از میان رفته و تنها مضمون کلام ناقل و راوی باقی مانده است .

سخنان علی:

آنچه از خطب امام بدست رضی رسیده فقط رشحه‌ای از آن بحر زخار است و مشتی از خروار . چه آنکه یعقوبی در کتاب مشاکلة الناس لزمانهم می‌گوید از امام (ع) چهارصد خطبه محفوظ مانده است که بین مردم متداول است و از آن در خطبه‌های خویش استفاده می‌کنند .

مسعودی در مروج الذهب می‌نویسد : چهارصد و اندی از خطب آنحضرت در حفظ مردم است .

ولی چنانکه یاد کردیم سید رضی فقط ۲۳۷ خطبه را در نهج البلاغه آورده است .

قبل از سید رضی کسانی برخی از سخنان مولی را در زمینه خاصی چون خطب یا کلمات قصار و غیره گرد آورده‌اند که از آن جمله جاحظ ، ابی عثمان عمرو بن بحر متوفای ۲۵۵ هجری است که از پیشوایان ادب عربی و دانشهای اسلامی بوده . وی با جمع صد کلمه از سخنان امام بر خویش بالیده گوید : هر يك از این سخنان با هزار سخن از محاسن کلام عرب مساوی است .

نجاشی در رجال و شیخ طوسی در فهرست مؤلفین شیعه و نیز در رجال خویش ،

جمعی را که خطب آنحضرت را گرد آورده اند نام می برند که از آن جمع، مسعده بن صدقه عبدی از راویان حضرت صادق است. دیگر اسماعیل بن مهران سکونی از راویان مع الواسطه همان حضرت که هر یک را کتاب (خطب امیر المؤمنین) بوده.

نیز ثقة جلیل القدر، عبدالعظیم حسنی از اصحاب حضرت جواد الائمه می باشد که آرامگاهش درری مزار شیعیان است.

همچنین ابراهیم بن حکم بن ظهیر فزاری است که در سده دوم در گذشته. پس از رضی نیز جمعی سخنان امام خاصه کلمات قصار آنحضرت را گرد آورده اند که از آن جمله آنچه بچاپ رسیده بقرار ذیل است:

۱- دستور معالم الحکم ومأثور مکارم الشیم (چاپ مصر) از قضاعی، ابوعبدالله محمد بن سلامه شافعی مصری (متوفای ۴۵۴ ه) وی مؤلف کتاب مشهور (الشهاب) است که مشتمل بر یک هزار و دو بیست فراز از سخنان کوتاه پیغمبر می باشد که بخواهش جمعی، سخنان امام (ع) را نیز در مجموعه (دستور معالم الحکم) گرد آورده است.

۲- نثر اللالی^۲ از شیخ طبرسی (متوفای ۵۴۸ ه) که بترتیب حروف تهجی تدوین گردیده.

۳- غرر الحکم ودرر الکلم^۳ از آمدی، ابوالفتح ناصح الدین عبدالواحد بن محمد (از مشایخ ابن شهر آشوب مازندانی (متوفای ۵۸۸ ه) که چون جامعترین مجموعه ای از کلمات قصار آنحضرت است توسط جمعی شرح و یافارسی ترجمه شده است.

۴- الحکم المنشوره از ابن ابی الحدید معتزلی شارح نهج البلاغه است که هزار فراز از کلمات قصار آنحضرت را در آخر شرح خویش آورده^۴.

۵- حکم علی بن ابیطالب که توسط بعضی فضیلابی مسیحی در چهاربخش بشرح

۲- این کتاب با دربعین شهید اول و دربعین امیر فضل الله حسینی و نیز بضمیمه اثنی عشریه چاپ شده است.

۳- غرر الحکم مکرر در مصر و هند و نیز با ترجمه آن در ایران بچاپ رسیده.

۴- رک: جلد چهارم شرح نهج البلاغه چاپ بیروت. الحکم المنشوره بتهنایی نیز در بیروت چاپ شده است.

ذیل جمع‌آوری و انتشار یافته :

الف : نثر اللّالی در حکم و امثال از کلام امیر المؤمنین علی بن ابیطالب .

ب : منتخباتی از کتاب غرر الحکم آمدی .

ج : برخی از امثال که میدانی صاحب مجمع‌الامثال از کلمات مولی گرد آورده .

د : امثالی که توسط مفضل ضبّی نقل شده و میدانی از آنحضرت می‌داند .

در اینجا متناسب است بموضوعی که در بعض نوشته‌ها بازگوشده است اشاره شود.

و آن تشکیکی است که در جامع و مؤلف نهج البلاغه شده .

ظاهراً اول کسی که تخم این تشکیک را پراکنده، ابن خلکان متوفای ۶۸۱ هجری است که ضمن شرح حال سید مرتضی در تاریخ معروف خویش «وفیات الاعیان» نوشته نسبت بکتاب نهج البلاغه که مجموعه‌ای از سخنان علی بن ابیطالب است، اختلاف شده که سید مرتضی جامع آنست یا برادرش سید رضی ؟

پس از وی نیز جمعی چون صفدی (م ۷۶۴ ه) در الوافی بالوفیات و یافعی (م ۷۶۸) در مرآت الجنان و ذهبی (م ۷۴۸) در میزان الاعتدال و ابن حجر عسقلانی (م ۸۵۲) در لسان المیزان و حاجی خلیفه (م ۱۰۶۷) در کشف الظنون و ابن عماد (م ۱۰۸۹) در شذرات الذهب و بتبع آنان فرید و جدی در دائرة المعارف خود این سخن را بازگو کرده‌اند. و حتی از متاخرین، جرجی زیدان در تاریخ آداب اللغة رسماً نهج البلاغه را از تألیفات سید مرتضی شمرده .

گرچه انتساب نهج البلاغه به یریک از این دو بزرگوار که چون یک جان در دو بدن بوده‌اند و هر دو بوثاقت و اعتماد مشهور و بمراتب شامخ دانش و بینش آراسته و در فنون شعر و ادب استاد مسلم بشمار می‌روند، از قدر و قیمت این کتاب شریف نمی‌گاهد. بویژه که هر دو برادر سخن شناس و از ستارگان آسمان ادب عصر خویش‌اند و دُرّ و غرر سید مرتضی و مجازات النبویه رضی و اشعار بلند و متین این دو، شاهد زنده‌ای بر مدعاست .

بهر حال بی‌پایگی این تشکیک از نظر شیعه که اهل این بیت‌اند (واهل البیت ادری بما فیه) چنان روشن است که جز در نوشته‌های دانشمندان معاصر شیعه اشاره‌ای هم‌بدان

نشده است .

ولی برای پاسخ این شبهه و رفع این احتمال چند شاهد عینی موجود است :
نخست ، تصریح رضی است در دیگر آثار خود که انتسابش بوی قولی است که
جملگی برآند .

دیگر ، نوشته علمای رجال معاصر یا نزدیک بعصر اوست که نهج را جزو آثار وی
نوشته اند و در شمار تألیفات مرتضی از آن نامی نیست .
سوم ، نسخه های دستنویس قدیمی است که در آن جامع نهج ، سید رضی معرفی
شده است .

چهارم ، اجازات علمای امامیه است که هر طبقه از ماقبل خویش تابع مرتضی ،
نهج را از او روایت و بطریق مألوف بطبقات بعدی اجازه روایتی داده اند .
اینک ما بهر یک از دو موضوع نخست اشاره ای باجمال نموده و راجع بموضوع چهارم ،
چون بخش مهمی از اجازات علمای امامیه در بحار الانوار علامه مجلسی (جلد ۲۵ چاپ
کمپانی) بازگو شده است نیازی به تجدید ذکر ندیدیم . ولی نسبت بموضوع سوم که
نسخ قدیمی نهج البلاغه است (از آن رو که علاوه بر رفع این شبهت ، خود از نظر کتابشناسی
بسیار مهم است و برای عرضه داشت نسخه چاپی صحیحی از این میراث کهن که فریضه ای
بر ذمه شیعه است ، شایان توجه و اهتمامی بیشتر) ، باشباع سخن خواهیم گفت .

۱- اما تصریح رضی در دیگر آثارش :

الف : در مجازات النبویه که نسبتش برضی قطعی است ، به اثر دیگر خود (نهج البلاغه)
حوالت می دهد . رك صفحات : ۲۲-۴۱-۱۲۷-۱۶۱-۲۵۲ چاپ بغداد^۵ .
قصارا در نهج البلاغه نیز ضمن جمله (العین و كاء السنة) بکتاب مجازات النبویه با
تصریح باینکه کتاب مزبور از اوست ، ارجاع می دهد . و می بینیم در مجازات النبویه همین
جمله با شرح و توضیح یاد شده .

ب : در حقایق التأویل وی (طبع نجف ، بتحقیق علامه شیخ محمد رضا آل کاشف

۵- نیز رجوع کنید به مصادر نهج البلاغه ص ۱۱۸-۱۱۷ و نهج البلاغه چیست ص ۸ .

الفاظ) ضمن بازگو کردن قسمتی از آیات شریفه قرآن که در بلندترین فراز بلاغت قرار گرفته، فرماید: چنانچه سخنی را پیرو قافله بلاغت قرآن بدانیم یا جاری در این مضمار فصاحت شمیریم، پس از سخنان رسول اکرم، کلام امیرالمؤمنین علیه السلام است که مسلماً سخن دیگری بدان پایه نرسد. و ما در کتاب تألیفی خود (که نهج البلاغه نام گذارده‌ایم و شامل گزیده خطب و نامه‌ها و مواعظ و حکم آنحضرت است و طی سه باب ترتیب داده‌ایم و بسیار مورد قبول و بهره قرار گرفته و طالبانش زیادند ...) بدین معنی اشاره کرده‌ایم.

چنانکه ملاحظه می‌شود رضی حتی موضوع نهج البلاغه و بخشهای آنرا نیز تعیین نموده است.

ج: در خصائص الائمه^۶ است (که در آغاز نهج البلاغه تصریح می‌کند، خصائص را در عنوان شهاب پرداخته و ضمن خصائص و ویژگیهای امیرالمؤمنین، بخشی از سخنان امام را بر شمرده که مورد پسند مردم و شگفتی دوستان واقع گردیده است. و از وی تقاضا شده کتابی که جامع سخنان امام باشد ترتیب دهد و او نهج البلاغه را باین منظور گرد آورده است).

اما تصریح رجالیون و تذکره‌نویسان:

۱- نجاشی متوفای ۴۵۰ هـ که همزمان مؤلف نهج «سید رضی» بوده و در بغداد، شهری که رضی در آن نشو و نما کرده، میزیسته و تألیف ارزنده خود (فهرست مؤلفین شیعه را که بر رجال نجاشی معروف است) در آن شهر نوشته.

۲- ابن شهر آشوب سروری مازندانی متوفای ۵۸۸ هـ در معالم العلماء (که فهرست اجمالی مؤلفین شیعه و آثار آنان است).

۳- ابن داود حلی متولد ۶۴۷ هـ در رجال خویش.

۴- علامه حلی متوفای ۷۲۶ هـ در خلاصة الاقوال معروف بر رجال علامه.

۵- ابن طاووس، جمال‌الدین احمد بن موسی استاد ابن داود در تحریر طاوسی.

و از آن پس رجالیون قرن دهم و یازدهم چون اردبیلی و میرزا محمد استرآبادی در

۶- این کتاب در نجف بسال ۱۳۶۹ چاپ شده و انتشارش بر رضی مورد اتفاق است.

رجال کبیر «منهج المقال» و شیخ حر عاملی در خاتمه و سائل الشیعه و امل الآمل و تفریسی در نقد الرجال که همگی نهج البلاغه را در شمار تألیفات سید مرتضی یاد کرده اند . همچنانکه شارحین نهج البلاغه ، چون ابوالحسن ابن فندق بیهقی^۷ متوفای ۵۶۵ هـ و ابن ابی الحدید معتزلی متوفای ۶۵۵ یا ۶۵۶ هـ و ابن میثم بحرانی متوفای ۶۷۹ هـ و دیگران ، انتساب نهج البلاغه را بسید مرتضی مسلم شمرده اند .

با تصریح نام بردگان ، بنی راجی این احتمال ، که نهج البلاغه از آن سید مرتضی باشد نه مرتضی ، پیداست .

ناگفته نماند سخن جرجی زیدان (که نهج را بسید مرتضی نسبت داده) بازگویی از نوشته فاندیک آلمانی در (اكتفاء القنوع) است که نهج البلاغه را از آثار سید مرتضی شمرده و همو نهج البلاغه دیگری (در احادیث امامیه) بسید رازی متوفای ۴۰۶ هـ نسبت داده . در صورتیکه ما دانشمند شیعی ای بنام سید رازی (م ۴۰۶) جز همان سید مرتضی نمی شناسیم و کتابی بنام نهج البلاغه (بغیر از مجموعه سخنان حضرت امیر المؤمنین که سید مرتضی جمع آورده) سراغ نداریم . و ظن قوی آنست که چون وی نهج البلاغه را در شمار مآخذ بحار الانوار مجلسی که در احادیث شیعه است دیده گمان برده نهج البلاغه حدیث، غیر از نهج البلاغه «سخنان علی (ع)» است . بدون توجه باینکه امامیه ، اقوال امامان خویش را که علی (ع) اول آنان است ، جزو حدیث بشمار می آورند .

۳- راجع به نسخه های دستنویس نهج البلاغه :

کوتاه سخن اینکه کمتر کتابی از آثار شیعه باین پایه از کثرت و قدمت نسخه ها می رسد . چه اصل نسخه دستنویس مؤلف تازمان ابن ابی الحدید (م ۶۵۵ هـ) و ابن میثم (م ۶۷۹ هـ) دو شارح معروف نهج ، وجود داشته .

نیز نسخه ای که دستخط اجازه سید مرتضی بر آن مکتوب بوده تا عصر حاضر موجود و بنظر علامه امینی رسیده است . منتهی چون نسخه مزبور توسط بازرگانی در سوق

۷- ر.ک : شرح نهج البلاغه بیهقی موسوم به معارج نهج البلاغه ، شماره ۷۱۶ کتب اخبار خطی آستان

حراج نجف خریداری گردیده و نشانی از خریدار در دست نیست ، معلوم نشد نسخه مزبور در کجا نگهداری می‌شود ولی خوشبختانه نسخه‌های کهنی از این اثر نفیس در دست است که بعصر مؤلف منتهی می‌گردد . چنانکه نسخه کتابخانه آیت ... مرعشی (بشماره ۲۷۳) از روی نسخه فاضل‌آبی و آن از روی نسخه ضیاءالدین فضل‌الله راوندی و آن از روی نسخه سیدرضی کتابت شده است . و این‌بنده باتتبع ناقص‌خویش چهل نسخه‌را که پیش از قرن دهم یعنی قبل از دوران صفویه و اعلام رسمیت شیعه در ایران نوشته شده است در این مجال محدود بنظر خوانندگان می‌رساند . و ای بسا نسخه‌های کهنی در خزائن و مکاتب عمومی و خصوصی موجود باشد که این‌بنده را بر آن اطلاعی نبوده است .

اما نسخه‌های دستنویس سده دهم بپس و چاپهای فراوان نهج ، خود حدیثی است که ذکر آن هفتادمن کاغذشود و امید می‌رود دوست فاضلم آقای احمد منزوی نجل استاد علامه مأسوف علیه حضرت حاج شیخ آغا بزرگ تهرانی صاحب الذریعه (در اثر ارزنده خود فهرست نسخه‌های خطی که در دست تألیف دارند) این مهم را کفایت فرمایند .

همچنانکه چاپهای مختلف نهج را صدیق ارجمند آقای مشار در فهرست کتب چاپی عربی (تا آنجا که دسترسی داشته‌اند) متعرض شده‌اند و رقم چاپهای مزبور که در ایران انتشار یافته یا در خلال سنوات ۱۳۴۰ تا ۱۳۴۴^۸ در سایر کشورها بطبع رسیده بالغیر ۱۴ چاپ است . که باین رقم می‌بایست چاپ شرح نهج البلاغه را (که اصل کتاب نیز در آن بچاپ رسیده است) و نیز چاپهای بعد از سال ۱۳۴۴ را اضافه کرد باین تذکر که چاپ محشی بحاشیه عبده در مصر و یا چاپ شرح فیض الاسلام در ایران بواسطه افست و یا گراور از مرز شمار در گذشته است .

نسخه کتابخانه شیخ علی محفوظ - بغداد از قرن پنجم .

(رک : مجله معهد المخطوطات ۴۷/۶)

۸- سال چاپ کتاب (فهرست کتابهای چاپی عربی خانیابامشار) .

نسخه کتابخانه علوم یزد - بخط نسخ ظفر بن زید حسنی زبارة ای بیهقی در سده ۵ و ۶ (که در صفحه ع نسخه مرقوم است) .

(رك : نشریه مرکزی دانشگاه ۴/ ۴۵۰)

نسخه کتابخانه آقای محیط طباطبائی - تهران مورخ ۵۱۲ هـ .

(رك : الذریعه احرف نون بنقل مصادر نهج البلاغه)

نسخه سید محسن کشمیری کتبی - بغداد مورخ ۵۲۵ هـ .

(رك : الذریعه - مصادر نهج البلاغه)

نسخه کتابخانه علیگره - هندوستان مورخ ۵۲۸ هـ .

نسخه (شماره ۷۰ اخبار) کتابخانه مدرسه نواب - مشهد بخط محمد بن محمد

بن احمد تقیب در صفر ۵۴۴ هـ .

نسخه مکتبه الرضا - رامپور مورخ ۵۵۳ هـ .

نسخه کتابخانه موزه عراق (مکتبه الآثار) - بغداد بخط محمد بن سعید عامری در

شعبان ۵۶۵ هـ .

نسخه شماره ۸۷۶ کتابخانه ملك تهران بخط سایمان بن محمود در ۵۶۶ هـ .

میکروفیلم معهد المخطوطات العربیة - قاهره مورخ ۵۶۶ هـ . (ظاهراً از نسخه ملك)

نسخه شماره ۱۱۵۹ کتابخانه ملك - تهران مورخ حدود ششصد هجری .

نسخه ۱۵۴ کتابخانه آیت ... مرعشی - قم نسخ سده ۶ با دستخط تملك حسین بن

حیدر حسینی کرکی .

نسخه کتابخانه مرحوم آسید محمد کاظم طباطبائی یزدی - نجف بخط سید حسن

ابن محمد بن عبدالله جعفری حسینی سبط ابی الرضا راوندی در ۶۳۱ هـ .

نسخه ش ۵۵ کتابخانه آیت ... مرعشی - قم نسخ ابواسحاق اسماعیل بن یعقوب

الجنیدی ، قوام الاسلام در ذیقعدہ ۶۴۹ در قریه یکدحو .

نسخه کتابخانه اعتماد الدوله - همدان نسخ حسن بن اسماعیل بن ابراهیم ... طبری

درج ۱/۶۷۵ . (رك : نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۳۴۶/۵)

نسخه کتابخانه عمومی آیت ... حکیم - نجف بخط نجم‌الدین حسینی بن اردشیر ابن محمد طبری در ۶۶۷ که با نسخه مورخ ۷۲۶ نیز مقابله شده .

(رك : مصادر نهج البلاغه)

نسخه (شماره ۲۹ اخبار خطی) کتابخانه آستان قدس رضوی - مشهد بخط اسماعیل ابن علی بن محمد در ۶۷۵ ه .

نسخه شماره ۱۸۶۲ کتابخانه آستان قدس رضوی رونویس نسخه مورخ ۶۷۵ .

نسخه شماره ۱۵۳ کتابخانه ملك - تهران بخط علی بن سلیمان بن ابی الحسن بن ابی الفرج بن ابی البركات در ۶۷۶ ه .

نسخه کتابخانه عمومی آیت ... حکیم - نجف بخط نسخ عرب نجم‌الدین ابو عبدالله حسین بن اردشیر طبری اندرا اوزی در صفر ۶۷۷ با اجازه نجیب‌الدین یحیی بن محمد ابن یحیی بن حسن بن سعید هذلی حلی در حله نسخه در ۶ رمضان ۷۶۶ در نجف مقابله شده .

(رك : نشریه کتابخانه مرکزی ج ۵ ص ۳۴۶)

(احتمال می‌رود این همان نسخه خط نجم‌الدین حسینی که از مصادر نهج نقل شده، باشد)

نسخه کتابخانه عمومی فارس - شیراز بانضمام شرح نهج البلاغه (مصباح السالکین) ابن میثم بحرانی بخط محمد بن یحیی بن ابی بکر بقدادی در جمادی الاخره ۶۸۰ بخط محیی بن یحیی بن ابی بکر بقدادی

نسخه دارالکتب المصریه (از مکتبه طلعت پاشا) - قاهره بخط و تذهیب حسین بن

محمد الحسنی در ۶۸۲ .

نسخه شماره ۱۱۷۶ کتابخانه ملك - تهران بخط محمد بن عبدالکریم در ۶۸۷ ه .

نسخه شماره ۱۷۹۸ کتابخانه ملك - تهران مورخ ۶۹۳ ه .

نسخه خزانه مدرسه حسینیة - موصل بخط یاقوت مستعصمی متوفای ۶۹۸ ه .

نسخه شماره ۱۸۵۸ کتابخانه آستان قدس رضوی مورخ ۷۰۱ ه .

نسخه کتابخانه کاظم مدیر شانه‌چی - مشهد بانضمام شرح و سیط ابن میثم بحرانی

(اختیار مصباح السالکین) با دستخط اجازه انهاء حسین بن محمد گرگانی مجاور حله

در ۷۱۶ هـ .

نسخه دانشکده ادبیات (شماره ۶۳ مجموعه امام جمعه کرمانی) - تهران مورخ

شعبان ۷۲۶ هـ .

نسخه کتابخانه رضویه مدرسه صدر - اصفهان که در رمضان ۷۳۶ مقابله شده .

(رک : نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ج ۵ ص ۳۱۴)

نسخه (شماره ۲۹۳ اخبار خطی) آستان قدس رضوی - مشهد بخط محمد بن محمد

بن حسن بن طویل صفار حلی ساکن واسط در ۷۲۹ هـ .

نسخه شماره ۱۸۶۰ کتابخانه آستان قدس رضوی مورخ ۷۲۹ ، ظاهراً همان نسخه

شماره ۲۹۳ اخبار است .

نسخه شماره ۷۶۶ اخبار کتابخانه آستان قدس رضوی - مشهد رونویس از نسخه

زمان مؤلف بخط ابوالحسن حیدر بن محمد حسنی در ربیع الثانی ۷۸۵ ، این نسخه

ظاهراً همان نسخه شماره ۲۱۸۲ عمومی است .

نسخه شماره ۳۲ کتابخانه سازمان لغت نامه دهخدا - تهران نسخ معرب سده ۸ با

ترجمه برخی از عبارات بفارسی .

نسخه شماره ۲۴ کتابخانه مدرسه سلیمان خان - مشهد نسخ سده ۸ هـ .

نسخه دانشکده ادبیات (شماره ۲۲ مجموعه امام جمعه کرمانی) - تهران مورخ سده

۸ و ۹ با حواشی و ترجمه فارسی زیرسطور .

نسخه شماره ۳۲ کتابخانه سازمان لغت نامه دهخدا - تهران از سده ۸ و ۹ با ترجمه

برخی از عبارات بفارسی . (رک : نشریه کتابخانه مرکزی ۵۹/۳)

نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی - مشهد رونویس از نسخه زمان مؤلف بخط

نسرین (کذا) محمد زین الزابیدی شافعی در شوال ۸۱۶ هـ .

نسخه شماره (۱۰۴/۱) کتابخانه جامع گوهرشاد بخط محمد بن علی حسنی حسینی

موسوی در جمادی الاولی ۸۱۸ با ترجمه زیرسطور و با اجازه سماع و انهاء و تصحیح

و تدقیق محمد باقر بن محمد تقی (مجلسی دوم) به خط خود بمولانا محمد مومن رازی در ۱۰۹۲ هـ .

نسخه شماره ۵۰۲۱ کتابخانه وزیری - یزد بخط نسخ حمزه بن پیر هلال بن کجش ابن هلال حسینی در صفر ۸۸۲ با ترجمه فارسی (در دفتر چهارم نشریه مرکزی دانشگاه ص ۴۱۶ بجای حمزه بن پیر هلال که در فهرست وزیری است (جهضم بن پیر هلاله) نوشته).

نسخه (شماره ۶۹ اخبار) کتابخانه مدرسه نواب مشهد که بخط شیخ عبدالحسین ابن عبدالعزیز حافظ رازی در ۸۸۵ تصحیح و مقابله شده .

فهرست مراجع و منابع

- الدرریة الی تصانیف الشیعة ، تألیف علامه آغا بزرگ تهرانی ج ۱۴ و ۷ و ۶ .
- فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی ، مشهد ج ۱ ، باهتمام آقای اوکتائی .
- فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی ، مشهد ج ۵ ، تألیف آقای ولائی .
- فهرست دو کتابخانه مشهد ، تألیف آقایان مدیرشانه چی - بینش .
- فهرست چهار کتابخانه مشهد ، تألیف آقایان مدیرشانه چی - نورانی .
- فهرست کتابخانه دانشکده ادبیات ، تهران (مجموعه امام جمعه کرمان) ، تألیف آقای دانش پژوه .
- فهرست کتابخانه وزیری ، یزد ج ۱-۲ ، تألیف آقای محمد شیروانی .
- فهرست کتابخانه سازمان لفت نامه دهخدا ، تهران (ضمن نشریه دانشگاه مرکزی دانشگاه تهران ج ۳) .
- فهرست کتابخانه آیت... حکیم ، عراق (ضمن نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ج ۵) .
- فهرست کتابخانه‌های عراق ، (ضمن نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ج ۵) .

- فهرست کتابخانه عمومی ، یزد (ضمن نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ج ۵).
- فهرست کتابخانه عمومی فارس ، شیراز .
- فهرست نسخه‌های خطی دانشکده الهیات ، تهران ، تألیف آقای حاجتی .
- فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی ، تهران ، ۲۰ جلد، تألیف چندتن از کتابشناسان.
- فهرست کتابخانه مدرسه سپهسالار جدید ، تهران ج ۲ ، تألیف ابن یوسف شیرازی.
- فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه ، تهران ج ۵ ، آقای دانش‌پژوه .
- فهرست کتابخانه آیت ... مرعشی ، قم ، تألیف آقای سید احمد حسینی اشکوری .
- مجله معهد المخطوطات العربية ، قاهره جلد ۶ .
- مصادر نهج البلاغه ، عبدالزهراء الحسيني الخطيب .
- نهج البلاغه چیست .

